

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhib.am/>

E-mail: info@artsakhib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhiblibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

ՀՈՒՇԻՆ ՀԱՅՈՑ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
ՕՐՐԱՆ

ՀՏԳ- 941 (479.25):325

ԳՄԳ- 63.3(2Հ)+66.3(2Հ)

Շ 973

Գիտաժողովը նվիրվում է

Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին

Տպագրվում է գիտաժողովի խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝

Արտակ Մադալյան

Գիտաժողովի ծրագրային կոմիտե՝

Արամ Սիմոնյան – ԵՊՀ ռեկտոր, Վլադիմիր Բարխուդարյան – ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար, Բաբկեն Հարությունյան – ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս քարտուղար, Աշոտ Մելքոնյան – ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, Ռուբեն Սաֆրաստյան – ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, Արարատ Աղասյան – ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրեն, Պավել Ավետիսյան – ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն

Շ 973 ՇՈՒՇԻՆ ՀԱՅՈՑ ԶԱՂԱԶԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՕՐՐԱՆ: Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր: – Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007, – 370 էջ + 1 էջ ներդիր:

ԳՄԳ- 63.3(2Հ)+66.3(2Հ)

ISBN 978-5-8080-0715-4

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2007

ԿԱՐԻՆԵ ԲԱԶԵՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական
հետազոտությունների կենտրոն

ՇՈՒՇԻԻ ԱՍԵՂՆԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԳՊՐՈՅԸ

Ասեղնագործական արվեստը Արցախում հնագույն պատմություն ունի: Միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ ասեղնագործության մասին առաջին ամբողջական տեղեկությունը վերաբերում է Արցախ աշխարհին: Կիրակոս Գանձակեցին հիացմունքով է պատմում Հաթերքի իշխանուհի Արզուխաթունի և նրա դուստրերի ձեռքի աշխատանքների մասին՝ որակելով դրանք որպես «...իմաստութիւն ոստայնանկութեան եւ հանճար նկարակերտութեան»: Գետքի եկեղեցու համար նրանց պատրաստած վարագույրը պատմիչը նկարագրում է այսպես. «Ձարմանալի տեսողաց, ի մագոյ այծիցն կակղագունից, ներկեալ պէսպէս եւ զանազան, գործ քանդակակերպ եւ նկարեալ պատկերօք, ճշտագոյն հանուածովք, տնօրինականօք Փրկչին և այլ սրբոց, որ հիացուցաներ զտեսնողսն»¹: Գանձակեցին հիշատակում է մեկ այլ իշխանուհու՝ Ներքին Խաչենի տեր Վախթանկի տիկնոջ՝ Խորիչահի մասին ևս, որը, ամուսնու մահից հետո, 1216-ին «...չոգաւ յերուսաղեմ երկրորդ անգամ, բոլոր ունեցածը կարօտելոց բաշխեց, և ինք իւր ձեռագործով ապրեցաւ միշտ...»²:

Հայ ազնվական տիկնանց բնորոշ գեղարվեստի ավանդույթները մինչև XIX դ. պահպանվեցին Արցախի մելիքական դասի կանանց շնորհիվ, որոնց մասին Ե. Լալայանը գրում է. «Սրանք (*մելիքների կանայք* – Կ.Բ.) մի քանի աղախին և ծծմայր ունեին և տան կառավարությամբ չէին զբաղվում,

¹ *Կիրակոս Գանձակեցի*, Պատմութիւն հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Ե., 1961, էջ 215–216:
² Նույն տեղում:

միայն մետաքսից թեշիկով թել էին մանում, ասեղնագործում, քսակ և այլ ձեռագործեր շինում»³: Մելիքական դասի կանանց ձեռագործերը մեծ մասամբ կատարվում էին ոսկեթելով, փայլուններով, մարգարտանման ուլունքներով՝ թանկարժեք կտորների վրա: Սրանք հաճախ ունենում էին անվանատառեր և վեճեղներ, որոնք ներկայացնում էին նրանց ազնվականական ծագումը:

Ասեղնագործության՝ որպես արցախցի կանանց սիրված զբաղմունքի մասին են վկայում բարբառում պահպանված մի քանի հատկանշական բառեր, որոնք ներկայացրել են Սահակ վարդապետ Ամատունին և Հ. Աճառյանը: Իրենց բառարաններում նրանք ներկայացրել են Ղարաբաղում գործածվող *անդվի* (որ բացատրվում է՝ ասեղնագործ, ասեղով գործած), *ասղակար* (ասեղով գործած, ձեռագործ), *ծաղկավոր* (վրան ծաղիկներ բանած կամ նախշած) բառերը: Հատկանշական է, որ Աճառյանը որպես Ղարաբաղյան երևույթ է ներկայացնում նաև Արևելյան Հայաստանում XIX դ. լայն տարածում ունեցող այն սովորույթը, որի համաձայն «Ավագ ուրբաթ առաւօտ՝ լուսածագին 7 հատիկ կար ասեղով կը կարեն իրարու զգեստի վրայ, իբրև չարէ պահպանուելու միջոց», և որը հայտնի էր *ուրբաթարօր*, կամ *ուրբաթառու* և այլ անվանումներով⁴:

Հայկական ձեռնարվեստի հմուտ գիտակ Ս. Դավթյանն իր «Հայկական ասեղնագործություն» աշխատության մեջ Արցախի ասեղնագործությունը միացնում է Սյունիքին և շատ քիչ է անդրադառնում դրան⁵: Ընդունելով դրանց ընդհանրությունը՝ միաժամանակ անհրաժեշտ ենք համարում խոսել զուտ արցախյան և հատկապես Շուշիի քաղաքային ձեռնարվեստի առանձնահատկությունների մասին, ինչին էլ ուղղված է սույն աշխատանքը: Ցավոք մեր ձեռքի տակ չունենք դաշտային ազ-

³ Ե. Լալայան, Գանձակի գավառ, Երկեր, հ. 2, Ե., 1988, էջ 249:
⁴ Սահակ վրդ. Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912:
⁵ Հ. Աճառյան, Հայերեն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, 1913:
⁶ Ս. Դավթյան, Հայկական ասեղնագործություն, Ե., 1972:

զագրական նյութեր, որոնք հնարավորություն կտային առավել մանրամասն վերլուծություններ կատարել, ուստի կփորձենք այն ներկայացնել գրականության մեջ սփռված փոքրաթիվ տեղեկությունների և թանգարանային հավաքածուների օգնությամբ:

Արցախում ասեղնագործական արվեստի զարգացումն ու լայն տարածումը XIX դ. վերջերին կապված է Շուշիի՝ որպես քաղաքի ձևավորման հետ: Շուշիում, որը շատ կարճ ժամանակում դարձավ Արևելյան Հայաստանի ամենահայտնի «ամառանոցային» քաղաքը, մեծ էր ծագումով արցախցի թիֆլիսաբնակների մշակութային ազդեցությունը: Ինչպես վկայում է Ստ. Լիսիցյանը, «...երկհարկանի, երբեմն նաև՝ եռահարկ քաղաքատիպ տները, հովեկների զգեստները, ...ինչպես նաև՝ գեղարվեստական ճաշակն ու գվարձալի ժամանցները չէին կարող չհեղափոխել ոչ միայն «բերդի», այլ նաև շրջակա մոտիկ գյուղերի արտաքին կեցվածքն ու կենցաղը»⁶: Այդպիսով, XIX դ. վերջից քաղաքային նոր տիպի բնակարանների ներսույթը, ի տարբերություն ավանդական-գյուղականի, առաջ բերեց ասեղնագործ և ժանյակե զանազան իրերի պահանջ՝ որպես ժամանակի նորաձևության արտահայտություն: Բնակարան մուտք գործած եվրոպական տիպի կահույքի հետ սենյակների գեղազարդմանն էին ուղղված բազմաթիվ ծածկոցներն ու տակդիրները, վարագույրներն ու սփռոցները, բարձերն ու թիկնաբարձերը և շատ ու շատ այլ իրեր, որոնք արտահայտում էին նաև տանտիրուհու կամ ընտանիքի կանանց ու աղջիկների ճաշակը, վարպետությունն ու, որ պակաս կարևոր չէ, նաև սոցիալական դրությունը:

Շուշիի ասեղնագործության զարգացմանն ու լայն տարածմանը նպաստող գործոն էր նաև օժիտի ինստիտուտը, գործունը, որն, ընդհանուր առմամբ, բնորոշ էր ողջ Հայաստա-

⁶ Ստ. Լիսիցյան, Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (ազգագրական ակնարկ), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, պր. 12, Ե., 1981, էջ 30:

նին: Հայոց մեջ հատուկ վերաբերմունք կար կանանց ձեռնարվեստի նկատմամբ. հայ կինը պարտավոր էր տիրապետել կարուձևին, հյուսելուն, ասեղնագործելուն, քանի որ «Կնոջ գործն է գլխաւորապէս տնային հիմնական առարկաների և առօրեայ սպառուղ պիտոյքների պատրաստութիւնը»⁷: Հայ կնոջ, աղջկա պատիվն էր սեփական ձեռքերով օժիտի պատրաստումը, ուստի դեռ մանուկ հասակից հայ օրիորդը սկսում էր սովորել ձեռագործի տարբեր տեսակներն ու դրանց նրբությունները: Գյուղերում աղջիկները վարպետության դասեր էին առնում կամ հարազատներից, կամ այլ հմուտ կանանցից: Քաղաքներում այդ բացը լրացվում էր դպրոցական կրթության միջոցով:

Շուշիում ասեղնագործության զարգացումը խթանեցին 1864 թ. քաղաքում բացված սբ. Մարիամ իգական և Ղարաբաղի թեմական դպրոցները: Այս գործում ուշագրավ է շուշեցի Մարիամ Հախումյանի կատարած աշխատանքը, որի կազմած ծրագրով և գործադրած ջանքերի շնորհիվ բացվեց «Սուրբ տիրամայր Մարիամու» օրիորդաց դպրոցը, որտեղ հատուկ ուշադրություն էր դարձվում նաև աղջիկներին ձեռագործի դասավանդմանը: Ասեղնագործության ուսուցման բարձր մակարդակի վկայությունն է այն փաստը, որ հիշյալ ուսումնական հաստատությունների բյուջեի համալրման աղբյուրներից մեկը սովորողների ձեռքի աշխատանքների ցուցահանդես-վաճառքից հավաքված գումարն էր: Այս մասին մանրամասն և խիստ արժեքավոր տեղեկություններ են տալիս «Տարագ» ամսագիրը⁸ և «Գործ» հանդեսը⁹: Հանդեսում մասնավորապես ներկայացվել են օրիորդաց դպրոցի հաջողությունները, ուր 1880–1881 թթ. աշակերտների թիվը հասել է 149-ի: «Գործն» անդրադարձել է ոչ միայն ուսուցման ձևերին ու մեթոդներին,

⁷ Ա. Թառանեան, Հայ ժողովրդի արհեստագործութիւնը, Ազգագրական հանդես, գիրք 9, Թիֆլիս, 1898, էջ 50:

⁸ Ղարաբաղի թեմական դպրոցի հաշիւը, Տարագ, Թիֆլիս, 1981, էջ 63:

⁹ Ավագյան Ա., Ղարաբաղի մամուլի պատմություն, Ե., 1989, էջ 96–97:

ուսուցանվող առարկաներին, որոնց թվում հատուկ տեղ է զբաղվել «ձեռագործի արվեստը, որ ուսուցանում էր նրանց Ձառի Արզումանյանը», այլև աշակերտուհիներին խրախուսելու միջոցներին, որոնց թվում հիշատակության արժանի են «շնորհալի աղջիկների ձեռագործների ցուցահանդեսները», ինչպես նաև հատուկ մրցանակագրերի և վարժապետական կոչումների հանձնումը: Հանդեսում թվարկված են այն առաջադեմ աշակերտուհիների անունները, որոնք օրինակելի վարք են ցուցաբերել և հետագայում զբաղվել մանկավարժությամբ. դրանց թվում են Վարսենիկ Գյանջեցյանը, Մարիամ Բահաթրյանը, Ոսկի Թավրիզյանը, Բալախանում Առաքելյանը, Կատարինե Դոլուխանյանը և ուրիշներ:

Շուշիում ասեղնագործության զարգացմանը նպաստում էր նաև տեղի կուսանոցը, որի միանձնուհիների ձեռքի աշխատանքներն իրենց կարատեսակներով և գեղարվեստական վարպետությամբ մեծապես ազդում էին շրջապատի վրա: Միանձնուհիները միաժամանակ ասեղնագործություն էին դասավանդում տներում, որի մասին վկայում է Լեոն¹⁰: Նրանց ջանքերով Շուշիի ասեղնագործ բանվածքներն աչքի են ընկնում բարձր որակով ու արտահայտչականությամբ:

Ինչպես Հայաստանի մյուս քաղաքների, այնպես էլ Շուշիի ասեղնագործական արվեստի աշխուժացմանը նպաստեց նաև կանանց ուղղորդված հանդեսների («Ծաղիկ կանանց հատուկ», Կ. Պոլիս, «Տարագ», Թիֆլիս և այլն), ինչպես նաև ասեղնագործող կանանց, աղջիկներին ու վարպետներին ուղղված ձեռնարկների տպագրությունը¹¹, որոնցում առաջարկվող զարդանախշերն ու տառաձևերն օգտագործվում էին

¹⁰ Լեո, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Շուշի, 1914:

¹¹ Ա. Բրիլյանցիկյան, Հայկական մոնոգրամներ եւ ծաղկագրեր ձեռագործի համար, Ս. Պետերբուրգ, 1892, եղ. Պատկանեան, Հայկական նշանագրեր հարթակարի համար, Թիֆլիս, 1900, Տետր ասեղնագործության, գծագրեց և վիճագրեց Մ. Ոսկինար, Տրապիզոն, 1907 և այլն:

իրենց աշխատանքներում: Այդ է պատճառը, որ հիշյալ ժամանակահատվածում քաղաքային ասեղնագործությունը հայկական բոլոր քաղաքներում մեծ ընդհանրություններ է դրսևորում:

Շուշիի ասեղնագործական դպրոցում առավել տարածում ունեցող կարատեսակներն էին հարթակարն իր տարատեսակներով (լիցք, համրովի), շղթայակարը, ցողունակարն ու թելքաշը: XX դ. սկզբներից գործածվում է նաև օղակարպատկարը, որը օտար՝ եվրոպական նորաձևության արդյունք էր և նման էր մյուս քաղաքների նույնատիպ բանվածքներին: Ասեղնագործության համար կիրառվում էին հիմնականում մետաքսյա և բամբակյա բազմազույն և սպիտակ թելեր: Բացի այդ, ինչպես արդեն նշվեց, համեմատաբար հարուստ խավի աշխատանքներում գերակշռում են թանկարժեք ոսկեթելարծաթաթել, մետաքսաթել, ուլունքազարդ և այլ նյութերի կիրառմամբ հարուստ ասեղնագործությունները: Եթե մինչև XIX դ. վերջերը կիրառական էին տեղական արտադրության մետաքսաթելերը, որոնք պատրաստվում էին տնայնագործական եղանակներով և նույն ձևով էլ ներկվում, ապա XX դարից լայն տարածում ստացան պատրաստի, ներմուծված նոր տիպի թելեր՝ «իրիս», «գարոգ», «մուլինե» և այլն, որոնք մեծ քանակությամբ վաճառվում էին խանութներում: Չարդանախշերը գերազանցապես բուսական և կենդանական են:

Ինչպես արդեն նշվեց, Շուշիի ասեղնագործությունները գերազանցապես բնակարանի ներսույթը զարդարելուն ուղղված բազմազան իրեր են (ծածկոցներ, վարագույրներ, բարձեր, թիկնաբարձեր, սփռոցներ, սրբիչներ և այլն):

Շուշիի ասեղնագործության զարդահամալիրն աչքի է ընկնում բուսական զարդանախշերի գերակայությամբ, որոնք ներկայացված են ինչպես ոճավորված, այնպես էլ ճշգրիտ վերարտադրված: Հատկապես հետաքրքիր են ծիսական սըրբիչների ասեղնագործ նախշերը, որոնք արված են համրովի հարթակարով և թելքաշի տարբեր եղանակներով ու զարդար-

ված են երկրաչափականացված ծառերի շարքով, որոնց ճյուղերի վրա նստած են զույգ թռչուններ: Սրբիչների այս տեսակը բնորոշ է միայն Սյունիք-Արցախյան դպրոցին և իր մեջ կրում է հայկական ասեղնագործության հնագույն ավանդույթները:

Այլ խումբ են կազմում քաղաքային տիպի ասեղնագործությունները, որոնց զարդահամալիրներում, բացի զուտ արցախյան բնորոշ զարդանախշերից, լայնորեն ներկայացված են համահայկական նախշեր և հորինվածքներ, որոնք կարելի է հանդիպել նաև նույն ժամանակաշրջանի այլ քաղաքների ասեղնագործության մեջ: Դրանք իրենց վրա կրում են ռուսական, եվրոպական ազդեցություն, քանի որ արվում էին վերը հիշատակված հանդեսներում և ամսագրերում տպագրված նախշերի հիման վրա: Նման ասեղնագործությունների զարդանախշերը խիստ ռեալիստական են՝ սիրամարգ, աղավնի, ծիծեռնակ, որոնք հանդես են գալիս որպես հիմնական կերպար և ուղեկցվում են տարբեր առարկաների հետ (գավաթ, գիրք, նամակ և այլն):

Քաղաքային կենցաղում նոր երևույթ էին նաև զուտ դեկորատիվ բնույթ ունեցող սյուժետային ու դիմանկարային ասեղնագործությունները, որոնք գործածվում էին պատերը զարդարելու համար: Դրանք, որպես զեղանկարչական տիպի աշխատանքներ, ներկայացնում էին ինչպես ազգային նշանավոր դեմքերին (Վարդան Սամիկոնյան, Խրիմյան Յայրիկ), այնպես էլ ուղղակի որևէ արքայազնի կերպար կամ հերոսուհի, որոնք պատկերվում էին որոշակի միջավայրում: